

RESUMO

Este artigo pretende amosar ao lector unha panorámica da cultura castrexa nesta zona. Ademais da catalogación dos castros existentes na zona, amósalle ao lector as características xerais desta época facendo especial énfase na influencia que Roma tivo sobre este período da nosa historia.

PALABRAS CLAVE

Cultura castrexa, cultura galaico-romana, castro, poboación.

1.0 CONTEXTO HISTÓRICO: CULTURA CASTREXA–CULTURA GALAICO ROMANA

Podemos explicar a cultura castrexa como ese conxunto de elementos ideolóxicos, sociais e materiais que se desenvolveron no noroeste da península ibérica a partir da Idade do Bronce e que ten no castro a súa característica mais particular.

Estamos a falar dunha época moito mas chuviosa e húmida que a actual que provocaría unha enorme abundancia de bosques o que obrigaría aos primeiros castrexos, en certo modo, a buscar un hábitat en zonas medias ou altas. Unha cultura que comezaría cara o século VII a.C. e remataría sobre o século II d.C. Polo tanto preto de 1000 anos de existencia, pero que en ningún caso, podemos considerar dun xeito uniforme, xa que a chegada de Roma no cambio de era mudou totalmente a mentalidade, usos e hábitos dos castrexos producindo axiña unha aculturación de elementos romanos. Tan rápida foi que, xa nas primeiras décadas do século I, xa temos indíxenas vestindo, actuando e falando como auténticos romanos, como se pode apreciar na estela de Crecente (Museo Provincial de Lugo). De feito, a esta etapa romana se lle coñece xa como cultura Galaico-romana e que paradoxalmente é cando aparecen as manifestacións artísticas de índole tipicamente indíxena.

A conquista romana non supuxo o abandono inmediato e total dos castros de feito, moitos foron construídos *ex novo* nesta época. Sen embargo, a finais do século I si que se empezan a abandonar algúns recintos castrexos, sobre todo os que estaban situados en terras altas, para instalarse esta poboación en zonas baixas. Este fenómeno migratorio foi unha constante ó longo de toda a

Javier Gómez Vila

info@javierngomez.org.
www.javierngomez.org
Doutor en Arqueoloxía e Hª Antiga
Profesor ensino secundario I.E.S. N. S.
dos Ollos Grandes. Lugo

dominación romana acentuándose a partir do século II grazas a introdución de novos hábitats rurais tipicamente romanos como a *villae* ou mesmo os ARS (Aglomerados Romanos Secundarios, Pérez Losada, F. 2002).

Pero hai que ter en conta que o abandono dos castros nin moito menos foi total nin definitivo, atestiguándose moitos casos de ocupación e reocupación de recintos castrexos en época tardorromana (ss III – IV) como por exemplo Viladonga.

1.1. ORGANIZACIÓN SOCIOECONÓMICA.

A economía castrexa tiña unha forte base agrícola e gandeira de cereais, vacas, porcos e cabalos pero tamén se practicaba a caza, pesca e marisqueo nos castros costeiros, así como a recolleita de froitos como landras e castañas. Tampouco debemos esquecer tanto o traballo da pedra, sobre todo durante a época romana, como as actividades mineiras e metalúrxicas, sendo a ourivería o seu máximo expoñente. O emprego de xoias, ademais do consabido valor ornamental, temos que velo como un elemento de distinción social. Ademais das arracadas, colgantes, brazaletes... destacan os torques que a modo de colares abertos colocábanse posiblemente nos pescozos dos guerreiros.

Outra actividade tamén importante, sobre todo si a xulgamos pola abundancia de restos nas escavacións, foi a cerámica. Existe unha ampla diversidade dentro de ela pero a grandes trazos faise necesario distinguir entre cerámica castrexa propiamente dita e a romana, como veremos no apartado 2.2.

1.2. A ORGANIZACIÓN POLÍTICA.

A nivel superior sitúase unha estrutura política denominada *Civitas* ou *Populus* formada por unha alianza entre varios castros atopándose, iso si,

subordinados uns a os outros en función do seu tamaño. Non se coñecen exactamente cales eran as fronteiras destas case 40 *civitates* existentes na Gallaecia pero probablemente os habitantes castrexos da antiga terra do corgo pertencerían ao *populus* dos *Copori* ou a o dos *Cibarci*.

Nun nivel inferior estaría cada castro, tamén chamado nas fontes epigráficas *castella*, que tería obviamente un nome, Miobro ou Circine por exemplo, e comprendía o poboado e o territorio circundante. No *Castella* principal residían as autoridades locais denominadas nas mencionadas fontes príncipes. Temos un exemplo na Provincia de Lugo destas elites sociais grazas a un epígrafe atopado na muralla de Lugo como material de recheo (ERPL, 73). Tamén é moi coñecido o atopado en Asturias onde figura que *Nicer Clutosi* era príncipe dos Albións e residía no castro Cariaca (ERPL, páx.170).

Nestes castros principais habería un lugar de reunión a onde acudirían periodicamente os representantes do resto dos *castella da civitas*. Este lugar de reunión foi descrito polo xeógrafo grego Estrabón como un edificio alongado, de maiores dimensións co resto, e que tería un banco pétreo pegado as paredes.

Ao nivel mais baixo estaría a familia propietaria dunha zona concreta do castro, chamada barrio, onde edificarían as súas vivendas. En algúns grandes castros, ou citanias, como Briteiros (Braga, Portugal), colocábase o nome de esta familia no lintel das portas das cabanas precedido da palabra casa, deste xeito "*domus coroneri*" ou "*domus camali*". O feito de estar o recinto castrexo comprimido dentro dunha muralla sen posibilidade de ampliación provocou que o espazo que contaban estas familias fose moi limitado, sen posibilidade de expansión. Isto explica á aglomeración das pallozas, rozando unhas cas outras, presentando un mínimo urbanismo, agás nas grandes citanias.

1.3. A ORGANIZACIÓN RELIXIOSA

Cada *civitas*, mesmo incluso cada castro, posuía os seus propios deuses indíxenas ao mesmo tempo que tamén se lle fan dedicatorias aos deuses romanos.

No caso das terras do Corgo tan so temos constancia dunha dedicatoria ao deus romano do comer-

cio Mercurio (ERPL, 68). Noutras zonas da provincia si que se descubriron nos propios castella dedicatorias ao que parecen ser os seus deuses protectores. Este podería ser o caso das dedicatorias á deusa Navia atopadas na zona de Guntín; unha na propia croa do castro, e a outra, no de San Mamede, esta ca particularidade de indicar ben o nome da comunidade ou o do propio castro¹.

2. O CASTRO COMO ELEMENTO DEFINITORIO

Esta aldea asentada en altura rodeada de muralas foi o elemento vertebrador e característico desta etapa que incluso lle deu o seu propio nome.

No seu emprazamento nun cerro, ladeira ou ribazo dun curso fluvial resultaban determinantes tanto as facilidades de abastecemento de auga potable como os condicionantes defensivos óptimos.

2.1. O SISTEMA DEFENSIVO.

Esta formada por unha acumulación de terra e pedras dunha altitude de entre 6 a 10 metros, que presenta na súa cara interior muros pétreos cimentados no chan a través dunha banquetta. Grazas a un corte artificial na muralla do castro de Lence puidemos comprobar o material de recheo empregado. Neste caso, ademais das consabidas pedras e terra, empregaron multitude de fragmentos de téglulas e de outros obxectos de uso cotiá, como por exemplo muíños de man.

Fig. 1. Reconstrución da Citania de San Cibrán de Las. Apréciase o sistema defensivo e a estrutura urbanística dos barrios familiares. No centro a Croa con muralla propia.

¹Vid. Gómez Vila, Javier (2009): Epigrafía Romana de la Provincia de Lugo (ERPL). ERPL, 138 atopada na croa; ERPL, 47 no castro de S. Mamede: NAVIA ARCONVNIEGAE SVLP(icius) MAX(imus) EX VOTO.

Nalgúns casos, como en San Cibrán de Las, a muralla adquire un imponente aspecto e tamaño, contando con escaleiras de acceso e paseo de rolda na súa parte superior.

As portas desta muralla están franqueadas por dous recintos cuadrangulares onde posiblemente estivese o corpo de garda encargado de vixiar o acceso o recinto, deste xeito aparece por exemplo en Castromaior (Portomarín).

Nalgúns casos tamén aparece por fora desta unha segunda muralla de menor altitude.

Outro sistema defensivo situado entre as murallas é o foxo. Ten forma de U ou V e pode ter unha profundidade de dous metros. No caso dos xacementos da Terra do Corgo é un elemento moi habitual que ademais presenta unha anchura similar, en torno aos 5,5 metros, como por exemplo en Farnadeiros e Reveirao.

Nalgúns casos aparecen os antecastros que a modo de terrazas acoutadas están bordeadas por parapetos no exterior da muralla. Teñen distintos usos tanto como zona de cultivo e pastoreo como de habitación, xa que era o único lugar dispoñible para construír cando unha familia esgotaba o seu espazo no barrio.

Todas estas defensas artificiais se completan cos desniveis e terrapléns naturais do propio terreo, nalgúns casos resaltados con pequenos muros e parapetos.

A parte central do castro denomínase Croa, que en infinidade de ocasións deixou a súa pegada na toponimia como podemos apreciar en varios xacementos da zona que nos ocupa.

Esta croa como punto central do recinto é a mais importante e a que estaría ocupada polas edificacións mais senlleiras do poboado. De feito, no castro de Viladonga ou mesmo no de San Cibrán de Las, aparece separa do resto do castro por muros pétreos onde se abrían unha serie de portas.

Xa falamos anteriormente do escaso urbanismo presente nos castros que, na maioría dos casos, queda reducido á propia croa. Elemental e rudimentario pero efectivo, baseado nunha serie de construcións agrupadas formando os barrios deixando entre eles espazos libres para circular a modo de rúas. Nestes grupos de edificios dunha

mesma familia, estre as que están as vivendas, almacéns, currais, obradoiros..., é perceptible a aplicación dun módulo base, que no caso de Viladonga é de 5x10 m para cada conxunto.

2.2 As construcións

Destacan sobre todo as vivendas que poden ter planta circular - oval ou cuadrangular con diversas variantes. Tradicionalmente, considérase ás de planta circular como as mais antigas, típicas da época prerromana, pero que se seguiron a empregar coexistindo cas cuadrangulares, tipicamente romanas, e incluso en épocas moito mais recentes, como se pode apreciar nas pallozas, hórreos e pendellos das comarcas orientais de Galicia.

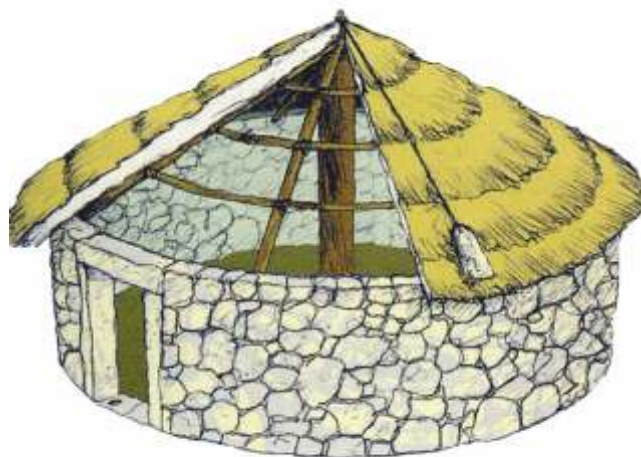

Fig. 2. Casa castrexa circular con tellado de colmo.
(Fonte: Museo do Castro de Viladonga, 76, 2013)

Estas vivendas circulares posuían unha cuberta feita de materiais vexetais (palla, ramas, xestas..), denominada “colmo”. Dispónse en varias capas sobre armazóns de madeira con forma de cono que apoian nos muros e nun pe central. Para suxeitar esta cuberta empréganse cordas, que saíndo dos pontóns centrais caen sobre os diferentes vexetais facendo certa presión xa que no outro extremo colgaba unha pedra, chamada pesa de colmo, perfectamente identificables xa que teñen un burato para amarrar a corda.

As vivendas cuadrangulares foron introducidas pola cultura romana e estaban cubertas por dous tipos de tellas de barro:

- Tegulas, tellas planas que asentaban directamente sobre o armazón lígneo.

Fig. 3. Fragmentos de tégulas e cerámica común encontradas no castro de San Cosme.

- Ímbrices tellas curvas que apoiaban sobre os rebordes das tégulas e impedían que entrara a auga polas xuntas.

É típico que estas tellas presenten marcas dixitais, feitas cos dedos sobre o barro fresco polos operarios do respectivo obradoiro e, casos pegadas de algún animal como por exemplo can, cabra, ovella, gato.

Se o xacemento foi arado para tarefas agrícolas ou mesmo, se é o caso, nos propios muros de separación de fincas, e doado atopar fragmentos destas tégulas. No noso estudo as localizamos nos castros de Farnadeiros, Bergazo, Castrillón, San Cosme, A Grova e Castros de Lence. Que non fosen atopadas nos outros xacementos non quere dicir que non existisen, simplemente que hoxe en día non son visibles.

As casas mais tardías son moito mas grandes, de varias habitacións cuadrangulares de esquinas redondeadas. Isto foi posible xa que nesta época de crise do baixo imperio os castros foron abandonándose pouco a pouco quedando casas abandonadas que foron derruídas para facer grandes mansións que mencionábamos antes.

A disposición destas vivendas dentro do castro semella caótica. Algunhas aparecen illadas; outras

ampliadas mediante engadidos; tamén están as construcións auxiliares para uso agrícola ou gandeiro e mesmo as que non teñen porta, que quizais fosen almacéns con entrada superior quen non se conserva accesible a través dunha escaleira.

Fig. 4. Casa de influencia romana tellada con tégulas e ímbrices. (Fonte: Museo do Castro de Viladonga, 76, 2013)

Moitas destas casas teñen diante da entrada un espazo de forma mais ou menos oval, chamado vestíbulo, que tería diversos usos como, por exemplo, almacén de leña, currais para animais como aves ou porcos ou mesmo como obradoiro artesanal de tecido.

O certo é que os muros medianís so aparecen no caso de construcións da mesma familia, mentres que cando correspondes a barrios diferentes os muros son sempre independentes iso si, separados por moi poucos centímetros.

Os paramentos destes muros son todos de pedra de lousa ou de xisto. Nalgúns casos na base aparecen grandes bloques de cuarzo ou seixo branco ca función de asentelos e fortalecelos.

No interior da vivenda, no centro ou nun lateral, destaca o fogar cun chan de barro pisado, cocido ou mesmo de pedras. Ten outras fincadas no chan para cercar o lume e abrigalo das correntes de aire ao mesmo tempo que protexía o resto da casa.

É habitual atopar, espalladas polo castro, multitude de buratos feitos na rocha de diferentes formas e tamaños. A maioría foron empregados como

furados para fincar os postes do teito. Cando son mais grandes é probable que se empregasen como depósitos para a auga ou para almacenar outros produtos.

A cerámica é o elemento arqueolóxico mais abundante entre os achados dos castros aparecendo, iso si, moi fragmentada. En termos xerais, ademais da de construción mencionada anteriormente, podemos distinguir tres tipos:

- Castrexa. Tipicamente indíxena esta elaborada a man ou en torno con paredes alisadas que semellan ter un verniz agrisado ou negro. Ten multitude de usos. No caso de ter decoración adoita poñerse nos bordes, colos ou paredes empregando temas xeométricos ou esquemáticos como incisións en forma de liñas oblicuas, horizontais ou verticais paralelas, ou

ben compoñendo triángulos, así como estampacións en forma de espiña de peixe, estrixilos, “eses” ou figuracións entrelazadas

- Común romana. Ten sobre todo uso doméstico. Esta feita a torno con cores grises e avermellados con escasa decoración. Dentro deste grupo tamén podemos incluír as ánforas que servían para transportar e almacenar os típicos produtos romanos: viño, aceite e trigo. Este tipo de cerámica a localizamos nos castros de San Cosme e de Castrillón.
- Terra Sigillata. Cerámica fina de verniz avermellado empregada sobre todo como vaixela de mesa. Denota un alto nivel socioeconómico e un certo luxo debido o seu prezo. Sempre aparece en menor cantidade que os outros dous tipos.

3. OS CASTROS DO CORGO

Fig. 5. Mapa dos castros do Concello do Corgo.

O primeiro problema que se nos formula á hora de analizar os xacementos castrexos do Corgo é a total ausencia de escavacións arqueolóxicas neles. Este hándicap condiciona totalmente a investigación xa que impide coñecer todo un conxunto de datos claves para interpretar e valorar a ocupación castrexa desta zona. Datos, como por exemplo, os paleobotánicos que nos informarían da posible cronoloxía de ocupación do recinto así como dos costumes alimenticios; os pétreos que amosarían os materiais usados e polo tanto as actividades da comunidade, tanto as artesanais como as relixiosas como as cotiás. En fin, a solución pasa por coller estes datos doutras zonas escavadas e extrapolalos aquí, asumindo polo tanto todos os riscos que este tipo de formulación leva consigo

O segundo problema refírese a destrución sistemática e paulatina á que foron obxecto moitos destes xacementos. Un fenómeno provocado por causas naturais nalgúns ocasións pero a maioría das veces debido a actuacións humanas. Deste xeito, dos 21 supostos castros salientados no PXOM que posiblemente existisen neste concello, hoxe en día non queda ningún rastro de catro deles:

- C-01 Agra dos Castros de Arxemil
- C-02 Anseán
- C-03 Os Castros de Arxemil
- C-07 O Castro – As Croas de Gomeán

E de outros dous, o de Queizán e a Croa de Chamoso, practicamente non queda ningunha testemuña.

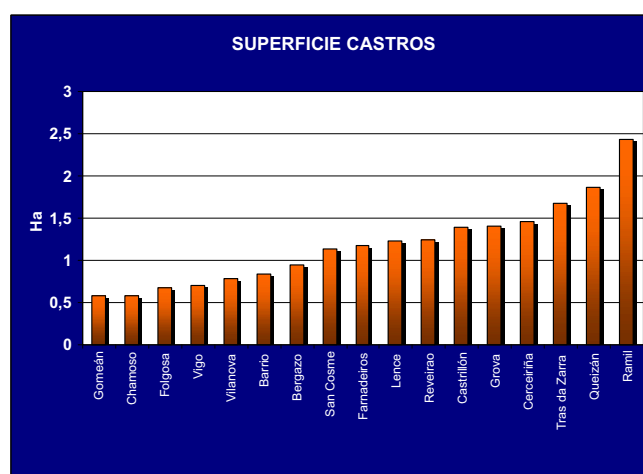
Esta destrución non so se refire o aspecto arqueolóxico, senón tamén o da memoria colectiva do poboado, xa que os propios veciños non teñen constancia da existencia deles. Queda polo tanto tan so a súa testemuña na toponimia.

Polo tanto quedan 17 castros para una superficie de 157 km² o que significa que hai 1 castro por cada 9,23 km², cifra moi similar á que presenta os castros do concello de Lugo. Densidade moi alta se a comparamos con outras zonas das que se teñen datos:

- Ribeiro do Avia de 1 por cada 7,14 km²
- Concello de Lugo 1 por cada 8,5 km².
- Barbanza de 1 por cada 11,81 km²
- Concellos de Outes, Muros e Carnota 1 por cada 17,4 km²

- Terra Cha é de 1 por cada 18,96 km²
- Lobeira e na terra de Celanova 1 por cada 22,85 km²

Hai que ter en conta que o último índice reflexa unha das zonas mais pobres de castros de toda Galicia, sen coñecer moi ben o motivo desta escaseza. O índice do primeiro representa o de maior cantidade. O que si sabemos é que a densidade castrexa aumenta en razón directa da fertilidade e das boas condicións para a vida de cada territorio.

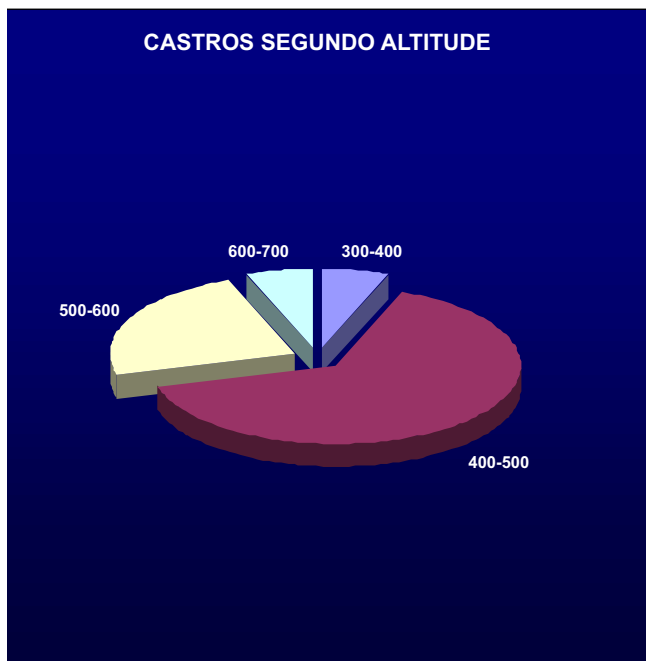
En canto o tamaño dos recintos ocupan unha superficie total aproximada de 20 Ha, sendo o de Gomeán o que presenta as dimensións mais reducidas e o de Ramil o de maior tamaño. Predominan de maneira absoluta os castros con dimensións comprendidas entre 0,5 e 1,5 Ha que serían o 83 %, mentres que os comprendidos entre 1,5 e 2,0 Ha tan so son o 17,6%.

Cada castro exercería o seu control sobre un círculo de case 1,72 km de radio, ampliándose este espazo aos 2,5 km da Terra Cha e os 3,05 km do Barbanza por exemplo.

O Corgo, polo tanto, presenta unha alta densidade de recintos castrexos. De feito, se consideramos os 21 supostos xacementos que habería, e non os 17 conservados na actualidade cos que fixemos os cálculos, estaríamos dentro do grupo das zonas con mais recintos deste tipo, similar a Ribeiro do Avia por exemplo.

En canto a altitude, predominan os asentados en terras entre 400 – 500 m. que alcanzan case o 65% do total. Despois lle seguen en importancia os

asentados entre 500 – 600 m. que representan case o 24%, quedando con valores residuais os situados fora destas altitudes, tan so o 12%. Datos estes similares a outras zonas do interior, como por exemplo a Terra Cha, onde os localizados entre 400-500 chegan case o 71%. Outro tema

importante e coñecer o tamaño da poboación que tería a Terra do Corgo durante este período da cultura Castrexa e Galaico-romana. Este é un tema realmente complexo xa que carecemos de datos fiables para elaborar o seu cálculo polo que teremos que recorrer a oportunas estimacións. Como a información que dispoñemos para a nosa área de estudo é nula empregaremos comparacións especulativas que, no mellor dos casos, nos darán aproximacións a uns resultados reais nada doados de comprobar.

Para o cálculo desta poboación castrexa compre coñecer a superficie dos castros. Hai que ter en conta que esta superficie non é exacta xa que o non contar con escavacións arqueolóxicas vémonos no obriga de facer tamén aproximacións sobre o tamaño dos recintos. É mais que probable que a superficie real dos poboados fora sensiblemente inferior a sinalada. O total dos 17 conservados é de sobre 200.000 m², o que da unha media de 11700 m².

Para coñecer o tamaño desta poboación ao principio da dominación romana, é dicir, sobre o

século I partimos do suposto que os 2/3 dos castros foron sincrónicos nesta fase, ou sexa 134000 m². A partir de aquí podemos usar diferentes métodos.

- FÓRMULA DE NARROLL. Segundo os datos de outros xacementos podemos supoñer que tan so a metade da superficie do castro tivo estruturas de habitación polo que:

$$P = \frac{2}{3} \times \frac{S}{2} \times \frac{1}{10} = \frac{134200}{2} \times \frac{1}{10} = 6710 \text{ habitantes} = 42,64 \text{ h/km}^2$$

- FÓRMULA DE KRAMER. Obtida dos traballos no Próximo Oriente, onde P é o tamaño da poboación e A o tamaño en hectáreas do hábitat.

$$P = 146 \times \sqrt{A} ; P = 146 \times \sqrt{13,42} = 535 \text{ habitantes} = 3,39 \text{ h/km}^2$$

- FÓRMULA DOS ÍNDICES 100 / 200. Derivadas da aplicación ós poboados da Idade do Ferro de Inglaterra de índices estimativos de poboacións do Próximo Oriente.

$$P = \frac{134200}{10000} \times 100 = 1342 \text{ habitantes} = 8,52 \text{ h/km}^2$$

$$P = \frac{134200}{10000} \times 200 = 2684 \text{ habitantes} = 17,05 \text{ h/km}^2$$

- APLICACIÓN DO FACTOR DE CORRECCIÓN: 0,79. Os resultados de Narroll son un pouco altos se os comparamos cos valores doutras zonas de Galicia onde si contan con escavacións arqueolóxicas e teñen datos fiables. O cálculo que fixemos desta desviación permítenos aplicarlle o índice de Narroll un factor de corrección do 0,79 para adaptalo á realidade galega. Deste xeito, teríamos que a poboación da Terra do Corgo sería de case 5300 habitantes, cunha densidade de 33 h/km², por riba dos 4046 do censo do 2008. Uns datos parellos á poboación castrexa do concello de Lugo que sería de 4600 ou a do norte da Terra Cha de 3954 habitantes.

Polo tanto unha poboación moi alta para a época, das maiores do norte de *Gallaecia*. Este feito é facilmente explicable se temos en conta as bondades da propia terra e as facilidades para as tarefas agrícolas e gandeiras.

4. CATÁLOGO DE CASTROS

C-01 AGRADOS CASTROS

Arxemil (San Pedro de)

PXOM: 1-04

UTM: 29 T 625967.82 4758888.58

PROTECCIÓN: Respeto, grado III

Alt: 443 m.

Este suposto castro estaría situado o Noroeste de Arxemil na paraxe coñecida como Agra dos Castros, un terreo que actualmente esta cuberto de vexetación e rodeado de gándaras. Hoxe en día non se aprecia ningún elemento arqueolóxico en superficie que indique a existencia dun castro neste lugar. Preguntados os veciños do lugar tampouco teñen constancia da existencia dun recinto castrexo nesta zona.

Polas inmediacións pasa a vía romana XX e documéntase a existencia dun miliario.

C-02 ANSEÁN

Castro (Santa Catalina de Anseán)

PXOM: 1-31

UTM: 29 T 625975.97 4752349.73

PROTECCIÓN: Respeto, grado III

Alt: 401 m.

En teoría este castro estaría situado na paraxe denominada As Croas, no lugar de Castro. Sen embargo, na actualidade non se observa ningún elemento que permita pensar na existencia dun castro neste lugar. Non presenta configuración de recinto castrexo, nin hai restos de estruturas defensivas. Hoxe en día esta zona está constituído por unhas fincas dedicadas a pasto. A prospección superficial tampouco desvelou a existencia de ningún tipo de cerámica nin doutro material arqueolóxico.

C-03 ARXEMIL, Os castros de.

Arxemil (San Pedro de)

PXOM: 1-06

UTM: 29 T 627307.53 4757841.51

PROTECCIÓN: Respeto, grado III

Alt: 436 m.

A suposta situación deste castro seria no cumio dun esporón sobre o río Outeiro a carón do camiño medieval e a escasos metros da ponte de Galiñeiros sobre o río Chamoso. Apréciase un recinto elevado e unha ampla terraza cunha

especie de terraplén ó nordeste pero actualmente non se aprecia ningún elemento definitorio dun castro. O recinto principal elevado foi rotulado para convertelo nunha plantación de pinos polo que sufriu unha profunda transformación que puido alterar os supostos vestixios. Non se aprecian restos defensivos nin de outro tipo polo que hoxe en día non é posible afirmar da existencia dun recinto castrexo neste lugar.

C-04 BARRIO

O Castro, Santiago de Fonteita

PXOM: 1-07

UTM: 29 T 632335.74 4758074.68

PROTECCIÓN: Integral, grado II

Perímetro apróx: 340 m

Área apróx: 8400 m²

Alt: 507 m.

Poboación estimada: 330 habitantes.

Esta localizado xunto a carón da estrada, o norte do lugar de Barrio, nun pequeno outeiro de forma ovalada delimitado por muralla e terraplén. Ó leste pódese apreciar dobre liña defensiva cun foxo estreito entre elas.

As defensas da parte norte do recinto foron afectadas polas obras de ensanche da estrada.

Non se percibiron elementos cerámicos nin de outro tipo na prospección superficial.

C-05 BERGAZO

San Fiz - Bergazo

PXOM: 1-10

UTM: 29 T 629561.57 4756824.78

PROTECCIÓN: Integral, grado II

Perímetro apróx: 350 m

Área apróx: 9400 m²

Alt: 450 m.

Poboación estimada: 370 habitantes.

Situado na paraxe denominada Castro o leste do pobo de Bergazo no cumio dun pequeno outeiro de forma circular. Dentro do recinto está situada a igrexa e o cemiterio.

Presenta unha muralla de certa entidade o sur complementada por un foxo e antecastro que actualmente fai as veces de pista de acceso á igrexa.

Esta moi afectado polas tarefas agrícolas que se levan a cabo dentro do recinto e que posiblemente foran a causa do derrube das defensas da parte oeste.

Na prospección superficial constatouse gran cantidade de material tegulario no interior do recinto tanto espaxado pola terra como parte do muro que separa a igrexa e o cemiterio da finca.

Xusto a carón da cancela que dá acceso o cemiterio, constatouse a existencia dun fragmento de granito sen inscrición de forma cilíndrica duns 30 cm de diámetro que ben puidera ser parte dunha columna.

C-06 CASTRILLÓN

O Salvador de Castrillón

PXOM: 1-15

UTM: 29 T 631591.80 4755019.04

PROTECCIÓN: Integral, grado II

Perímetro apróx: 430 m

Área apróx: 13900 m²

Alt: 463 m.

Poboación estimada: 540 habitantes.

Situado na carballeira de San Bernabé, no cumio dun outeiro, ó suroeste da autovía e o noroeste – norte do lugar de Castrillón.

Ten unha forma sensiblemente circular e altos terrapléns con restos de murallas ó suroeste. No interior esta situada a capela do Salvador. Xusto diante da súa porta de entrada atópase un miliario (Gómez Vila, J. 2006, 158; Gómez Vila, J. 2010, 43) que fai as funcións de pe de altar. Pertence a la vía romana XX que pasa polas inmediacións do castro. Ten unha altura de 110 Cm y un diámetro de

45 Cm presentando unha cruz pintada de vermello no seu frontal. Estivo no interior da capela cumprindo a mesma función ata que en época recente foi trasladado á situación actual. Non presenta ningún tipo de inscrición.

Xa comentamos noutra ocasión (Gómez Vila, J. 2010, 41) que esta é unha zona moi rica en miliarios. De feito, os seis exemplares documentados, convértena na de maior densidade do norte de Galicia.

C-07 CASTRO (o) – AS CROAS

Castro, Santiago de Gomeán
PXOM: 1-29
UTM: 29 T 631656.04 4752935.49
PROTECCIÓN: Respeto, grado III
Alt: 482 m.

Na actualidade non se observa ningún elemento que permita pensar na existencia dun castro neste lugar. Non presenta configuración de recinto

castrexo, nin hai restos de estruturas defensivas. Actualmente esta zona está constituído por unhas fincas dedicadas a pasto. A prospección superficial tampouco desvelou a existencia de ningún tipo de cerámica nin doutro material arqueolóxico

Tampouco o suposto topónimo As Croas parece ser de difusión popular entre os veciños do lugar xa que era descoñecido polos que foron preguntados sobre o tema. Así mesmo eran totalmente descoñecedores da existencia dun castro neste lugar.

C-08 CERDEIRIÑA C-17 REVEIRAO

Vilanova, Pedro Fiz de Paradela
PXOM: 1-20
PXOM: 1-19
UTM: 29 T 622117.99 4754219.70
UTM: 29 T 622324.72 4754335.34
PROTECCIÓN: Integral, grado II
PROTECCIÓN: Integral, grado II
Perímetro apróx: 430 m
Área apróx: 14600 m²
Alt: 501 m.
Poboación estimada: 570 habitantes.
Perímetro apróx: 400 m
Área apróx: 12500 m²
Alt: 494 m.
Poboación estimada: 490 habitantes.

Creemos oportuno analízalos de xeito conxunto xa que comparten características común e a mesma localización nun outeiro, denominado Monte dos Castros. Dominan visualmente o contorno e atópanse rodeados por varios cursos fluviais, entre eles o propio río Miño ó oeste. O acceso é relativamente doado a través dun camiño terreo que chega xusto a carón do castro de Reveirao. O castro de Cerdeiriña, que ocupa a parte superior do mencionado Monte, presenta un recinto de forma oval defendido con muralla perimetral reforzada cun foxo e acceso ao leste en rampla. Non é posible facer unha valoración mais detallada debido a densa vexetación que o cubre.

No caso do castro de Reveirao o feito de estar mais despexado de vexetación permite un mellor análise. Esta situado nun resalte granítico cun interesante anel defensivo constituído por tres estruturas concéntricas, presentando o foxo 5,5 m. de ancho, medida similar a outros castros da zona. O acceso faise polo leste en rampla.

C-09 CROA DE FOLGOSA

Coto, S. Martín de Folgosa
 PXOM: 1-08
 UTM: 29 T 636534.67 4757289.54
 PROTECCIÓN: Integral, grado II
 Perímetro apróx: 300 m
 Área apróx: 6800 m²
 Alt: 603 m.
 Poboación estimada: 260 habitantes.

Situado nun esporón do terreo no lugar de Coto, no marco do concello de Castroverde. Trátase dun castro de reducidas dimensións moi despexado de vexetación que facilita a súa contemplación. Presenta un único recinto amurallado de considerable altitude e de forma oval.

C-10 CROA DE CHAMOSO

San Cristovo de Chamoso
 PXOM: 1-11
 UTM: 29 T 626943.51 4756482.52
 PROTECCIÓN: Integral, grado II
 Perímetro apróx: 270 m
 Área apróx: 5800 m²
 Alt: 448 m.
 Poboación estimada: 220 habitantes.

Situado na paraxe denominada da Croa, nun outeiro de forma circular que destaca sobre o seo contorno. Foi convertido en pradería, circunstancia que posiblemente provocara a destrución das defensas polo que actualmente non pode verse ningún elemento definitorio dun recinto castrexo.

Aínda que hoxe non se aprecien as murallas é posible que tivese un antecastro cara o leste.

C-11 FARNADEIROS

San Estevo de Farnadeiros

PXOM: 1-40

UTM: 29 T 622586.74 4750217.88

PROTECCIÓN: Integral, grado II

Perímetro apróx: 390 m

Área apróx: 11800 m²

Alt: 441 m.

Poboación estimada: 460 habitantes.

Situado no cumio dun outeiro, na paraxe coñecida como Monte do Castro, presenta unha muralla perimetral con foso de 5,5 m.

Aparece en superficie material tegulario. O interior esta dedicado á plantación de pinos e carballos. A entrada localízase polo sur onde parte da estrutura defensiva perdeuse debido a explanacións agrícolas.

C-12 GOMEÁN

A Croa, Santiago de Gomeán

PXOM: 1-18

PROTECCIÓN: Integral, grado II

UTM: 29 T 631139.26 4754284.49

Perímetro apróx: 275 m

Área apróx: 5800 m²

Alt: 439 m.

Poboación estimada: 220 habitantes.

Trátase dun pequeno castro perfectamente visible desde a N-VI. Situado nun pequeno outeiro que destaca sobre o seu contorno chan, presenta un único recinto de forma oval con defensas aterraplenadas. O seu interior usouse como canteira como o testemuña os buratos das brocas aínda perceptibles nas rochas. Este feito desfigurou a superficie do interior. Está franqueado ó suroeste polo regato de Tordoia.

C-13 GROVA

Vilanova, Pedro Fiz Paradela
 PXOM: 1-30
 PROTECCIÓN: Integral, grado II
 UTM: 29 T 623086.78 4753037.05
 Perímetro apróx: 430m
 Área apróx: 14000 m²
 Alt: 506 m.
 Poboación estimada: 550 habitantes.

Sitúase nunha plataforma elevada sobre o contorno. Presenta un terraplén defensivo perimetral con un foxo ancho na parte norte. Na parte oeste foi arrasado para convertelo en zona cultivable. Sobre o terraplén do leste sitúase un vértice xeodésico. Apréciase material tegulario en superficie.

C-14 LENCE

Santa María de Marei
 PXOM: 1-37
 PROTECCIÓN: Integral, grado II
 UTM: 29 T 627066.78 4751686.17
 Perímetro apróx: 400m
 Área apróx: 12300 m²
 Alt: 382 m.
 Poboación estimada: 480 habitantes.

Presenta un recinto único de forma oval con terraplén perimetral aproveitando polo oeste o curso do río Maceda como defensa natural. A apertura dun camiño de servizo cortou parte do terraplén defensivo no sur o que puxo ao descubierto abundante material tegulario empregado como recheo do terraplén así como un fragmento do *catillus* dun muíño.

C-15 QUEIZÁN

Santa María de Queizán
 PXOM: 1-01
 PROTECCIÓN: Integral, grado II
 UTM: 29 T 630733.88 4760361.41
 Perímetro apróx: 490m
 Área apróx: 18700 m²
 Alt: 472 m.
 Poboación estimada: 730 habitantes.

Localizado no cumio dun outeiro ao noroeste de Queizán de Abaixo. Presenta uns desniveis moi suavizados con abundante vexetación e un bosque de carballos no seu interior. Esta peculiaridade impide apreciar a existencia de restos arqueolóxicos e mesmo as propias defensas.

C-16 RAMIL

Santiago de Laxosa
 PXOM: 1-09
 PROTECCIÓN: Integral, grado II
 UTM: 29 T 623730.71 4756910.92
 Perímetro apróx: 580 m
 Área apróx: 24300 m²
 Alt: 437 m.
 Poboación estimada: 950 habitantes..

Situado no paraxe de Castro, no lugar de estación, no cumio dun outeiro entre o río Chamoso e o trazado do ferrocarril. Presenta forma de ovalo e un terraplén defensivo de certa entidade na parte oeste, onde tamén se sitúa o antecastro. Presenta graves alteracións tanto polo leste, debido á construción da liña férrea, como polo sur debido á existencia dunha canteira que provocou o arrasamento desta zona. O interior está cuberto de abundante vexetación. É o castro de maior tamaño do concello do Corgo.

C-18 SAN COSME

San Cosme de Manán

PXOM: 1-22

PROTECCIÓN: Integral, grado II

UTM: 29 T 624757.89 4753841.33

Perímetro apróx: 400 m

Área apróx: 11400 m²

Alt: 443 m.

Poboación estimada: 450 habitantes.

Atópase no lugar de Castro nun pequeno outeiro. Presenta unha forma oval de recinto único rodeado por un terraplén perimetral. En superficie aparece abundante material tegular e cerámica común romana.

A parte oeste do xacemento está bastante deteriorada polos traballos de rebaixe do terreo para a creación de pastos.

C-19 TRAS DAZARRA

Lousado, Santiago de Laxosa

PXOM: 1-13

PROTECCIÓN: Integral, grado II

UTM: 29 T 624276.72 4756361.93

Perímetro apróx: 460 m

Área apróx: 16700 m²

Alt: 452 m.

Poboación estimada: 650 habitantes.

Situado nun outeiro de pequena entidade con importantes alteracións nas súas defensas debido á la construción de vivendas unifamiliares. Presenta un recinto de forma oval con muralla perimetral polo oeste moi deteriorada que sen embargo gaña altitude polo seu lado leste grazas a un desmonte realizado na ladeira do outeiro.

C-20 VIGO

Eirexe, Santa Eulalia do Alto
 PXOM: 1-39
 PROTECCIÓN: Integral, grado II
 UTM: 29 T 632098.30 4751097.23
 Perímetro apróx: 300 m
 Área apróx: 7000 m²
 Alt: 582 m.
 Poboación estimada: 270 habitantes.

Este castro de pequenas dimensións esta situado no borde dunha pequena meseta, coñecida co nome de Monte do Castro. Esta situación é ideal xa lle que permite excelentes vistas da contorna. De forma oval, presenta dobre muralla perimetral, de considerable altura a interior, chegando incluso ós 6 metros de altitude, cun estado de conservación aceptable. A propia pendente natural do terreo tamén contribúe a aumentar este carácter defensivo, sobre todo pola parte oeste.

C-21 VILANOVA

Santa Eulalia do Alto
 PXOM: 1-38
 PROTECCIÓN: Integral, grado II
 UTM: 29 T 629992.34 4751070.59
 Perímetro apróx: 310 m
 Área apróx: 7900 m²
 Alt: 456 m.
 Poboación estimada: 310 habitantes.

Situado no cumio dun outeiro que destaca sobre o lugar de Vilanova. Presenta unha muralla perimetral de certa entidade que se vai ampliando cara o noroeste creando una estreita terraza a menor altitude. O interior do recinto ten bosque de carballos e castiñeiros

3. CONCLUSIÓNS.

O estudo dos xacementos castrexos sempre ofrece datos esclarecedores e interesantes que axudan a despexar moitas incógnitas desa época tan afastada dos nosos tempos pero que pervive en multitude de pegadas na paisaxe galega. Deste xeito puidemos comprobar como a Terra do Corgo era das zonas mais poboadas do norte de Galicia, presentando unha inusitada abundancia de castros. Uns recintos que ademais tiñan un considerable tamaño.

Lamentablemente, non chegaron todos ata os nosos días. Como explicamos no corpo do artigo, de catro deles, xa non queda ningún rastro. Isto supón case o 20% e é realmente moito. Moitísimo. Temos que poñer todos os medios para evitar a destrución deste bens que constitúen unha parte esencial da Galicia histórica.

Estamos convencidos que unha boa maneira de logralo e dalos a coñecer: onde están, como foron, para que serviron e cal e súa importancia. Por iso, nunha época marcada pola tecnoloxía, o cloud computing e o móbil sempre na man, pareceunos interesante implementar unha web con todos estes datos. Pódese acceder a ela desde castroscorgo.arqueogalicia.com. Entre outros aspectos podemos consultar a situación dos xacementos grazas a tecnoloxía de Google Engine, velas fotografías mais senlleiras, coñecer as súas características... en fin, una ferramenta enfocada para gozalos de paso que os conservamos.

4. BIBLIOGRAFIA

AGRAFOXO PÉREZ, Xerardo. A cultura castrexa nos concellos de Outes, Muros e Carnota. Sementeira, 1991.

ARIAS VILAS, F et alii Museo do castro de Viladonga. Xunta de Galicia. 2013

ARIAS VILAS, F. A romanización de Galicia. A Nosa Terra. 1992.

CALO LOURIDO, F. A cultura castrexa. A Nosa Terra. 1993.

DOPICO CAÍNZOS, D. VILLANUEVA ACUÑA, M. A prehistoria en Lugo á luz das descubertas recentes. Deputación Lugo. 2009

GARCIAALVAREZ, R. Castros de un valle gallego. Los del Ribero del Avía. Zephyrus IV, Gredos, 75-95, 2000

GÓMEZ VILA, J. "A vía romana no concello do Corgo", en CORGA nº 1, páxs. 36-45. 2010

GÓMEZ VILA, J. "Epigrafía romana de la Provincia de Lugo. 2009. (ERPL)

GÓMEZ VILA, J. *Vías romanas de la Provincia de Lugo*. USC, Santiago, 2006

GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. FERRER SIERRA, S. "Sustrato poboacional prerromano do entorno de *Lucus Augusti*", en *Lucus Augusti*. I. El amanecer de una ciudad. 329-417. 1996

KOLB, Ch. C. "Demographic Estimates in Archaeology: Contributions from Ethnoarchaeology on Mesoamerican Peasants". *Current Anthropology* 26: 581-599. 1985.

McGLADE, J. "Estabilitat i inestabilitat en demograia prehistòrica: una perspectiva de la modelizació dinàmica". *Cota Zero*, 13: 103-116. 2004

NARROLL, R. "Floor area and settlement population". *American Antiquity* vol. 27, nº. 4. Salt Lake City. Páx. 587-589. 1962.

NOVO GUISÁN, J. Miguel. Los castros durante la época visigoda y la primera reconquista. Deputación Lugo. 2000

PAINE, R. Demography. En Maschner, H.D. G. y Chippindale, C.: "Handbook of Archaeological Methods", vol II. Altamira Press. Lanham. 2005

PETERSEN, W., "A Demographer's View of Prehistoric Demographie". *Current Anthropology*, 16: 227-245. 1975.

PEREZ LOSADA, F. Entre a cidade e a aldea. Estudio arqueohistórico dos aglomerados secundarios en Galicia. *Brigantium* 13. 2002.

POMBO MOSQUERA, Xosé A. VÁZQUEZ VARELA, Xosé M. A prehistoria no noroeste da Terra Cha. Deputación Lugo. 1995,

RODRÍGUEZ COLMENERO, A. *Lucus Augusti*. La ciudad romano-germánica del finisterre ibérico. Génesis y evolución histórica. Concello de Lugo. 2001

VÁZQUEZ VARELA, Xosé M. GARCÍA QUINTELA, Marco V. A vida cotiá na Galicia castrexa. B. divulgación, 1998

Abreviaturas:

ERPL: GÓMEZ VILA, J. “Epigrafía romana de la Provincia de Lugo. 2009. .

